

Spinoza en de anderen

BraveNewBooks: februari 2022

ISBN: 9789464487923

Spinoza en de anderen

gerrit van der most

'We are such stuff
as dreams are made on, and our little life
is rounded with a sleep.'

William Shakespeare

'Alles wat is, is in God; niets kan zonder God bestaan of begrepen worden.'
.

Benedictus de Spinoza

'De wereld is alles wat het geval is'.

Ludwig Wittgenstein

Je keek naar de boom
en hoe zonlicht schaduw takken tekende op het gras.
Ik zag je denken over wat het was;
de schaduw
van zomaar deze boom.
En ook;
die boom, die schaduw, wat een mirakel.
Maar laten woorden niet beheksen wàt er was.

vrij naar Ludwig Wittgenstein.

I

Waarvoor we al weken bang waren, is nu toch gebeurd; Enzo is ontvoerd. Door zijn vader of door een ander familielid. Gistermiddag nog heb ik met zijn moeder en case manager uit de jeugdzorg overlegd over de vraag of toezicht verder nodig zou blijven. Terwijl hij op dat moment al onvindbaar moet zijn geweest. Wat hangt er boven zijn hoofd? Misschien wordt hij naar Iran meegenomen; misschien is hij al onderweg. Zijn moeder is wanhopig, maar ook woedend. Woedend op de jeugdzorg en woedend op mij omdat ik niet heb voorkomen dat Enzo na schooltijd door een verkeerde persoon is opgehaald. Als een wrekende furie heeft ze haar onmacht uitgeleefd door het beeldscherm van mijn bureau te trekken en kapot te smijten. Ik moet maar bedenken dat haar ex het doelwit van haar woede is. En nu weet niemand meer of we nog iets kunnen doen om voor Enzo de dingen ten goede te keren. We zijn te laat.

Het had niet mogen gebeuren. Pijnlijk, ook voor mezelf. Noch met Enzo, noch met zijn ouders zijn we goed in contact gekomen. Enzo is geen makkelijke jongen. Dat was hij vast wel geweest, als zijn ouders hem niet hadden groot gebracht in een sfeer van aanhoudende ruzie en geweld en als ze hem niet vaak zonder ontbijt of schone kleren naar school hadden gestuurd. Zijn moeder heeft mij en mijn collega's weleens geïntimideerd; ze heeft bedreigd een zwager naar het woonhuis van Fatima, Enzo's juf te sturen om de boel in de fik te steken. Daarna zijn we ongemerkt met een boog om haar heen gaan lopen en hebben onszelf niet meer de vraag gesteld hoe haar te helpen in haar bittere strijd met de Iraanse vader van Enzo.

Een wraakzuchtig jochie, Enzo. Hij is even oud als onze Freek, maar anders dan Freek bijt hij fel van zich af, wanneer het leven zich tegen hem keert. Wat een verschil. Vechten of bang zijn. Nu ik weet wat er voor Enzo op het spel stond kan ik zijn verbeterd gedrag wel plaatsen.

Als ik thuis kom, zijn Hanna en de kinderen er nog niet; ik zal wel aan de beurt zijn om te koken. In gedachte over de toestand van Enzo vind ik in de brievenbus een uitnodiging van het filosofisch café hier in Alkmaar. Ze beleggen een serie gespreksavonden over het thema: 'De mens als burger in de postmoderne samenleving'. En tot mijn verbazing doet mijn broer Auke de aftrap. Zijn voordracht heeft als titel: 'Het weerbarstige humanisme van Benedictus de Spinoza'. Dat klinkt nogal hoog gegrepen. Of bedoelt hij gewoon een verkenning naar wat ons te doen staat in ons ontheemde heden met een klinkend opschrift? Ik weet het niet. Auke is in opleiding tot Jezuiet en daarnaast studeert hij fysica. Wij zijn nogal van elkaar vervreemd geraakt. Hij is 9 jaar jonger dan ik; onze ouders zijn lang geleden bij een verkeersongeluk om het leven gekomen en we zijn maar met z'n tweeën. Toch schuurt het tussen ons. De weinige keren dat we elkaar spreken richt Auke zich tot me

met het soort redelijke minzaamheid dat mij beter zou passen als oudere broer. Ik heb me niet gerealiseerd dat hij iemand is die voordrachten over Spinoza verzorgt. En zo ben ik verrast om zijn naam op de uitnodiging van het filosofisch café te lezen. Maar ik wil zijn voordracht wel bijwonen; Hanna ook. We moeten Lieke maar vragen als oppas voor Freek en de meisjes.

Het verhaal van Auke markeert het begin van onze informele Spinozakring, een gespreksgroep om met elkaar te praten over hoe we mens zijn in ons gezin, ons werk en in de samenleving. Gezamenlijk denkwerk dat iets in gang moet zetten. Maar laat ik bij Auke's voordracht beginnen. Ik put daarvoor uit zijn geschreven versie die hij me gemaild heeft. Ik beseft dat het een massief betoog is; niet uitnodigend om te lezen, maar omdat wat hij vertelt zijn afscheid inluidt en zijn strijd te moeten kiezen tussen orde en vermeende chaos, neem ik zijn verhaal over, zoals hij het geschreven en verteld heeft.

II

Alkmaar koestert zich in een vriendelijke najaarsavond. Plaats van handeling is de stadsherberg bij de St. Laurens. In de bovenverdieping is een stemmige gehoorzaal. Onverwacht zijn er veel mensen, wel 40 denk ik. We moeten 10 euro entree betalen, een kop koffie inbegrepen, af te halen bij een professioneel buffet met een oudere dame erachter. Hanna en ik nemen een stoel naast een jonge vrouw met een uitbundige bos blonde krullen. We stellen ons aan elkaar voor en zo leren we Esther kennen. Ze vertelt beleidsmedewerker milieuzaken bij de gemeente te zijn. Na de winst bij de provinciale verkiezingen van Forum voor Democratie heeft ze behoefte aan reflectie over wat de mens in de wereld aanricht. Aan haar gezicht kan ik zien dat ze het meent.

Auke en ik knikken even naar elkaar als hij ons ziet. Geen tijd voor een gesprek want de voorzitter hamert al om stilte en stelt hem als spreker voor. Het geroezemoes verstomt; Auke zet een power point aan en begint zijn verhaal.

Baruch de Spinoza leefde in de 17^e eeuw; hij werd geboren in een uit Portugal afkomstig immigrantengezin en kreeg als eigenzinnige joodse jongen naast zijn studie in de Talmoed en de Thora belangstelling voor filosofische geschriften uit de Verlichting. Hij bleek al snel een originele en tegendraadse denker te zijn. Nog voordat hij één letter had gepubliceerd, werd in 1656 een banvloek over hem uitgevaardigd op grond van zijn ketterse ideeën en werd hij verstoten uit de Amsterdams Joodse gemeenschap. Sedertdien leidde hij een teruggetrokken bestaan en voorzag in zijn levensonderhoud als lenzenslijper. Maar hij voerde een intensieve correspondentie over zijn filosofie met enkele geestverwanten en nam deel aan bijeenkomsten van remonstranten, vrijzinnige christenen met belangstelling voor het in zwang komende humanisme. Spinoza schreef voor hen een inleiding in het denken van Descartes. Zijn tijdgenoot en verlichtingsfilosoof Leibnitz noemde hem openlijk een goddeloze Jood, maar had stiekem ontzag voor zijn revolutionaire gedachtengoed. Eigenzinnig als Spinoza was, moest hij steeds beducht zijn voor strafrechtelijke vervolging. Zijn werk werd door de autoriteiten in de ban gedaan uit bezorgdheid over alle nieuwlichterij die in die tijd de gevestigde orde dreigde te ondermijnen. In heel Europa woedden er godsdienstoorlogen: protestanten tegenover katholieken, remonstranten tegenover contra-remonstranten en zoveel anderen gingen elkaar in volksoptstanden te lijf. Vooral kerkelijke gezagsdrager zagen zich genoodzaakt het opkomende rationalisme te vuur en te zwaard te bestrijden. Spinoza roeide tegen de tijdgeest in en poogde in zijn op zichzelf teruggeworpen bestaan een op de rede geschraagd inzicht in de wereldorde te onderzoeken.

Om de sfeer weer te geven; Auke is lang en mager; Hij heeft een markante kop en strenge blik, maar als hij glimlacht valt het mee. Alleen gebeurt dat weinig. Hij spreekt afgemeten, waardoor hij aan een strenge dominee doet denken. Gekleed in een zwart colbert, zwarte T-shirt en donkergrijze spijkerbroek ziet hij er oud uit voor zijn leeftijd. Zoals hij zijn voordracht begint lijkt het of hij zich zo teweerstelt als Spinoza moet hebben gedaan. Het soort onverzettelijkheid dat een mens zich aanmeet, als hij erop rekent niet begrepen te worden. Niet uitnodigend.

De 'Tractatus theologico-politicus' en de 'Ethica' van Spinoza zijn met de geschriften van Descartes en Hobbes de eerste klassiekers van 'de Verlichting', de denkwereld die de moderniteit gestalte geeft. Spinoza bepleitte erin onderscheid te maken tussen filosofie en geloof. Dankbaar voor de relatieve tolerantie die in de republiek aan de orde was, kwam hij op voor de vrijheid van denken, die hijzelf praktiseerde. Hij bestreed het gezag van kerkelijke autoriteiten en schopte daarbij menig heilig huisje omver. Hij veroordeelde de wijze waarop zij met hun orthodoxe bijbelinterpretatie onwetende mensen in angst en bijgeloof gevangen hielden.

Anders dan wat hij van zijn rabbi had geleerd brachten de klassieke filosofie uit de oudheid en ontdekkingen uit de Renaissance Spinoza tot het inzicht dat de wereld zich voltrekt in blinde noodzaak, zonder een schepping met Adam en Eva als start en zonder voorbestemd plan. Hij beargumenteerde dat natuurwetten de weerspiegeling zijn van een abstracte voorzienigheid; God is niet persoonlijk maar fundamenteel. De macht van God en van de natuur zijn niet te onderscheiden; het is één noodzakelijke en universele macht.

Auke neemt een pauze, kijkt recht de zaal in, maar het gehoor in het zaaltje schuifelt wat heen en weer, de blik op oneindig; er moet nog wel een brug geslagen worden.

Als ieder mens heb ik in mijn jeugd geleerd mijn gedachten over mijzelf, de wereld om ons heen en ons universum te structureren aan de hand van een verhaal. In mijn geval was dat het verhaal van het Christendom. Het gezin, waaruit je voorkomt en de samenleving waarbinnen je groot wordt bepalen nu eenmaal de richting van je denken. Ik heb thuis en op school geleerd hoe een erfzonde en onze verlossing ervan door Jesus' kruisdood en verrijzenis betekenis geeft aan mijn leven en dat van anderen. Maar gaandeweg ben ik die claim op de waarheid gaan betwijfelen. Ik niet alleen natuurlijk. Bij het Christendom als bij andere geloven waar het monotheïsme de toetssteen is, wreekt zich het ontbreken van tolerantie. Zo'n mensbeeld dat als enig juiste, als enige waarheid wordt verkondigd? Met een ziel en een eeuwig leven als trekpleister of als loon voor de angst? Waaraan ontlene we die aanspraak op de waarheid die ook nog eens een bron blijkt te zijn van onverdraagzaamheid, polarisatie en oorlog? Van Spinoza leerde ik dat we ons niet genoeg realiseren hoezeer we ons door vergeefse hoop of angst laten leiden, als we op zoek zijn